

В. М. ЄРМОЛАЄВ

**ВИЩІ ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНИ
ВЛАДИ В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

Монографія

Харків
«Право»
2017

УДК 340.15(477)

ББК 67.2(4УКР)

Є72

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 23 грудня 2016 р.)*

Рецензенти:

О. В. Петришин – академік Національної академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор;

В. О. Рум'янцев – член-кореспондент Національної академії правових наук
України, доктор юридичних наук, професор

Єрмолаєв В. М.

Є72 Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика :
монографія / В. М. Єрмолаєв. – Харків : Право, 2017. – 448 с.

ISBN 978-966-937-116-4

Монографія висвітлює витоки народовладдя і представницької влади на Русі, сеймовий досвід українства у вищих представницьких установах Литви і Польщі, Австрії та Австро-Угорщини, Державній думі царської Росії на основі аналізу теоретичних та історичних першоджерел (літописів, хронік, політико-правових трактатів, архівних матеріалів тощо), праць видатних істориків минулого та сучасних дослідників. Автор аналізує ідеї народоправства, перші конституційні проекти, чим була багата вітчизняна політико-правова думка, історію органів прямої демократії, представницьких органів влади в Україні, в Русько-Литовській державі, Гетьманщині, їх компетенцію, функції та порядок роботи, формулює узагальнюючі висновки. Розкривається зміст українського представництва в парламентських установах Австро-Угорщини та царської Росії. Особлива увага в монографії приділена історії вищих представницьких органів доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Досліджуються і висвітлюються досвід першого вітчизняного тимчасового парламенту – Української Центральної Ради (представництво, порядок формування та структура, функції та компетенція, законотворення, процедура роботи), виборча система, спроби створення парламенту доби Гетьманату і Директорії, розвиток парламентаризму в Західно-Українській Народній Республіці, система радянських вищих представницьких органів.

Для науковців і фахівців у галузі історії держави і права, викладачів і студентів юридичних вузів і факультетів.

УДК 340.15(477)

ББК 67.2(4УКР)

ISBN 978-966-937-116-4

© Єрмолаєв В. М., 2017

© Видавництво «Право», 2017

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

Розділ 1

Витоки народовладдя й представницької влади на Русі

§ 1. Політичні ідеї в літературі Київської Русі	11
§ 2. Віче в стародавній Русі	20
§ 3. Боярська рада	50

Розділ 2

Сеймовий досвід українства польсько-литовської доби

§ 1. Розвиток державно-правових ідей у вітчизняній літературі (середина XVI – перша половина XVII ст.)	64
§ 2. Сеймовий досвід українства	71

Розділ 3

Ради часів Гетьманщини

§ 1. Державницька думка гетьманів України	102
§ 2. Генеральна козацька рада	130
§ 3. Старшинська козацька рада	169

Розділ 4

Українське представництво в парламентах Австро-Угорщини та Росії

§ 1. Розвиток вітчизняними мислителями ідей парламентаризму (кінець XVIII – XIX ст.)	181
§ 2. Українське представництво в парламентських установах Австро-Угорщини	206
§ 3. Українське представництво в Державній думі Російської імперії	229

Розділ 5

Становлення вітчизняного парламентаризму в добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

§ 1. Державно-правова думка українських мислителів на початку XX ст.	265
--	-----

§ 2. Концепції державотворення доби національно-визвольних змагань	275
§ 3. Народження першого вітчизняного парламенту	291
§ 4. Спроби відновлення вищих представницьких органів доби Гетьманату і Директорії	368
§ 5. Розвиток парламентаризму в Західно-Українській Народній Республіці	389
§ 6. Радянські вищі представницькі установи	398
Висновки	418
Джерела і література	436

*Світлій пам'яті Мами –
Єрмолаєвої Марії Яківни
присвячується*

Передмова

Україна має давні демократичні традиції. Представницьке народовладдя з його виборністю і колегіальністю своїми витокami і традиціями сягає глибини віків. Спадщина державотворчої теорії та практики в Україні, не дивлячись на її перервність, надзвичайно багата, не втратила наступності і генетичний зв'язок традицій самоврядування. Невблаганна історія так склалася, що тисячоліття вітчизняного державотворення, розвиток ідей представницької демократії привели до появи загальнонаціонального представництва лише в 1917–1918 рр.

Унікальність вітчизняного парламентаризму полягає ще й у тому, що український народ, втрачаючи та знов виборюючи власну державність, навіть у часи, коли був роздертий сусідами-державами, набував досвіду представництва у різних вищих представницьких установах цих держав – сеймах і сеймиках Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, парламентських установах Австро-Угорщини, Державній Думі царської Росії, досвіду «радянського парламентаризму» в складі СРСР. Отож, проблематика з вітчизняної історії представницьких органів є практично невичерпною, як невичерпним є минуле українського народу та досвід його державотворення.

Новелізуючи нашу політичну систему в напрямі підвищення ролі парламенту, всебічної демократизації суспільства і держави, важливо враховувати не лише позитивний і негативний зарубіжний досвід, а й багатий вітчизняний досвід виборного політичного представництва. Конституція України 1996 р., «спираючись на багатотомову історію українського державотворення», проголосила єдиним органом законодавчої влади в Україні парламент – Верховну Раду України¹. Як показує досвід держав розвиненої демократії, саме парламентаризм є визначальним для демократичного політичного режиму, демократичних свобод суспільства, втілюючи у законах основні конституційні принципи держави. Сучасна доктрина парламентаризму наголошує на посиленні представницьких функцій парламентів.

¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р.: Офіц. вид. – К., 1996. – Ст. 75.

До недавнього часу досвід українського державотворення було значною мірою сфальсифіковано радянськими історичною та юридичною наукою і об'єктивна його історія лише складається. Певною мірою дослідницький інтерес до історії вітчизняного парламентаризму стимулювала постанова Верховної Ради України «Про заходи по відзначенню 80-річчя українського парламентаризму» 4 квітня 1997 р.¹ В наступні роки правознавці й історики своїми публікаціями загострили інтерес науковців до витоків вітчизняного парламентаризму, історичної еволюції представницьких органів влади на території України, складності їх вивчення².

Значним здобутком історіографії теми стали монографічні й дисертаційні дослідження з історії та практики парламентаризму. Першою такого роду є книга «Український парламентаризм: минуле і сучасне», підготовлена Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за участю науковців інших установ і практичних працівників³. У ній висвітлюються сутність і значення парламентаризму, організаційні засади, форми і методи діяльності, роль Верховної Ради України в суспільно-політичному житті країни. У виданні висвітлюється, хоч і побіжно, історія українського парламентаризму, власне, з його передісторії до сьогодення. Предтечею парламенту в його сучасному розумінні, вважають автори, були народні віча, козацькі та інші ради. Конституція України зберегла назву «рада» як щодо нашого парламенту, так і стосовно органів місцевого самоврядування. Ради різних рівнів є представницькими органами, органами народного волевиявлення.

Історія становлення представницької влади в Україні тією чи іншою мірою коротко подавалась і в монографіях, де, як у монографії П. Кислого і Ч. Вайза, розглядався широкий спектр проблем, пов'язаних з історією парламентаризму в Україні і світі, правовими основами діяльності парламентів, організацією їх роботи або політико-правовий аналіз історії та діяльності україн-

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 19. – Ст. 143.

² *Шаповал В.* Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового? // Віче. – 1997. – № 5. – С. 14–24; *Смолий В.* Власть народа: украинский парламентаризм: от вече Киевской Руси до Верховной Рады // Украина. – 1997. – № 1–2 (3–4). – С. 7–9; *Мироненко О.* Історія Конституції України. – К., 1997; *Він же.* Біля витоків вітчизняного парламентаризму // Прав. держава. – Вип. 8. – К., 1997. – С. 226–232; *Федоренко Г. О.* Передісторія українського парламентаризму // Державно-правова реформа в Україні: Пр. наук.-практ. конф. – К., 1997. – С. 183–184; *Вона же.* Український парламентаризм: історичні паралелі // Віче. – 1998. – № 4. – С. 49–56; *Томенко М.* Український парламентаризм у контексті історичного досвіду та сучасної практики // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27–28. – С. 232–242.

³ Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1999. – 367 с.

ського парламенту, як у монографіях О. М. Бандурки та Ю. Д. Древаля¹. Якщо П. Кислий і Ч. Вайз історію становлення представницької влади в Україні починають з доби Київської Русі, часів Великого князівства Литовського, Гетьманщини, Центральної Ради, то в останніх монографіях становлення парламентаризму в Україні пов'язується з часами діяльності австро-угорсько-го та російського парламентів, політичної системи Радянської держави.

Значний крок у вивченні становлення і розвитку українського парламентаризму, його теоретичних та організаційно-правових проблем здійснив В. С. Журавський. У своїй докторській дисертації, монографіях, статтях дослідник теж визначив історичні засади українського парламентаризму, приділивши основну увагу теоретичним та організаційно-правовим проблемам становлення і розвитку вітчизняного парламентаризму². Автор вважає справжніми витокami українського парламентаризму становлення козацького конституціоналізму, відзначав вплив на нього литовсько-польської традиції³.

Для досліджуваної у монографії теми певний інтерес становлять також дисертаційні праці Г. С. Журавльової, О. Ю. Мороза, В. А. Звіркової, О. І. Салтовського⁴. Якщо Г. С. Журавльова визначила конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні, дослідила конституційне законодавство з 1917 р., то В. А. Звіркова здійснила політологічний аналіз тієї ж проблеми. О. Ю. Мороз розглянув концепцію представництва й історичний досвід її реалізації, теорію та практику представництва в українській політичній традиції. На його думку, дослідники проблеми розвитку парламентаризму залишають поза увагою таку фундаментальну його характеристику, як роль, місце і значення парламенту та органів місцевого самоврядування

¹ Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду. – К., 2000; Бандурка О. М., Древаль Ю. Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток: Монографія. – Х., 1999; Древаль Ю. Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз): Монографія. – Х., 2003.

² Журавський В. С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Одеса, 2001; *Він же*. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – К., 2002.

³ Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – С. 27–39.

⁴ Журавльова Г. С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1998; Мороз О. Ю. Представницькі інститути влади в Україні: історичні традиції та сучасний розвиток: Дис. ... канд. політ. наук. – Львів, 2000; Звіркова В. А. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політологічний аналіз): Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2002; Салтовський О. І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя): Дис. ... д-ра політ. наук. – К., 2003.

в системі представницької демократії, проблему рівня представництва, його повноти, послідовності забезпечення тощо. У дисертації і статтях автор узагальнив досвід формування представницьких органів влади, визначив їх відповідність базовим принципам представницької демократії, потребам сучасного державотворення. У згаданих вище дослідженнях для нас мають певну цінність визначені конституційні засади, теоретичні та політологічні аспекти розвитку представницьких органів влади в Україні. Наступні дослідження не ставили завданням і не доповнили аналіз передісторії вітчизняного парламентаризму¹. Винятком є публікація О. Ю. Васильченка, який досить чітко виділив основні етапи та тенденції становлення інституту народного представництва як фактора розвитку державного устрою України².

Отже, витоки представницької влади в Україні, власне парламентаризму визначаються вченими по-різному. Частина їх (як В. А. Смолій, О. М. Мироненко, В. С. Журавський, В. А. Звірковська та ін.) ці витоки пов'язували з козацькими радами гетьманської доби. З цим не погоджувався В. М. Шаповал – «навіть чи правильним буде шукати витоки парламентаризму в Україні у період Гетьманщини та Запорізької Січі (XVII–XVIII ст.), освячений, на думку частини істориків, діяльністю різного роду козацьких рад». Проте більшість дослідників правомірно пов'язують витоки, передісторію вітчизняного парламентаризму з давніми формами народовладдя й представницької влади, її становленням в Україні. Аналіз і висновки у працях попередників стимулювали автора монографії до ретельного вивчення джерел і спеціальної літератури з теми.

Процес державотворення в Україні супроводжувався теоретичним осмисленням його досвіду, причин втрати державності, перспектив її відродження, розробкою моделей державотворення, конституційних проектів. З історії вітчизняної політико-правової думки, політичних ідей маємо досить обширну історіографію, яка включає праці визначних правознавців, істориків, політологів, починаючи з творів М. І. Костомарова, М. П. Драгоманова, І. Я. Франка, М. С. Грушевського, істориків політичної думки кінця XIX – початку XX ст. і закінчуючи сучасними дослідженнями. Останні, подолавши устої моністичного світогляду радянських часів, активно вивчають духовну спадщину українського народу, історію теоретичних пошуків вітчизняних

¹ Мільчакова О. Представницькі (законодавчі) установи в історії України // Парламент. – 2004. – № 8. – С. 18–26; Ресніт О. О. Розвиток парламентаризму в Україні. – К., 2005.

² Васильченко О. Ю. Історичні передумови та тенденції становлення інституту народного представництва як фактора розвитку державного устрою України // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія «Управління». – 2013. – Вип. 4. – С. 237–247.

мислителів, державницьких концепцій. Узагальнюючі роботи з дослідження напрямів української політичної думки та її окремих етапів здійснили Б. Л. Кухта, М. С. Кармазіна, О. І. Салтовський, І. В. Куташев¹. Державницьку ідею Козацької доби ретельно вивчав історик і письменник В. О. Шевчук². Саме історію цієї однієї з найвизначніших ідей українського державотворення він намагається розкрити через осмислення зародження, еволюції та занепаду ідеології козацької державності, прочитання та аналіз творів козацьких державотворців, актуальних за своїм змістом. Автор узяв участь у підготовці багатотомного видання «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (вийшло у світ 2001 р.), яке містить пам'ятки з її історії. Дослідники звернули увагу на постановку питання української державності в програмах політичних партій кінця XIX – початку XX ст.³ Цьому сприяла й публікація джерел з історії державницької думки⁴, програм українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.⁵

Однак дослідницька увага політологів зосередилась головним чином на вивченні політичного статусу українців, їх інтелектуальної еліти, її орієнтаційних ідей та ідеалів, концепцій державного устрою майбутньої України тощо. Теоретико-правові проблеми представництва, парламентаризму, місцевого самоврядування, які розроблялись вітчизняними мислителями в минулому, ще чекають уваги науковців. Такі пробіли у висвітленні історії політичної думки збіднюють і загальну картину її розвитку, теоретичної розробки проблем українського державотворення.

Отже, найбільш повно проблеми історії українського парламентаризму висвітлені дослідниками в контексті його історичних засад, становлення і роз-

¹ Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998; Салтовський О. І. Концепції української державності (від витоків до початку XX сторіччя). – К., 2002; Куташев І. В. Політична думка доби гетьманщини. – К., 2007.

² Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст.: У 2 кн. Кн. 1. – К.: Грамота, 2007.

³ Українська державність: історія і сучасність: Матеріали наук. конф., січ. 1993 р. – К., 1993. – С. 60–61, 117–118, 128–129, 130–132, 158–159.

⁴ Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Б. м., 1964; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т. 1; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001.

⁵ Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. – Тернопіль, 1991; Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992; Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмні і довідкові матеріали. – К., 1993, та ін.

витку головним чином у теоретичному і організаційно-правовому аспектах. Плідним виявився й порівняльно-історичний аналіз світового і вітчизняного парламентаризму. Проте історико-правовий аналіз генези вищих представницьких органів державної влади в Україні, теоретичних пошуків моделі української державності потребують узагальнюючого спеціального дослідження на основі вивчення літописних джерел, нормативно-правових актів органів влади, що діяли в різні часи на території України, офіційних документів і матеріалів про їх діяльність, праць мислителів минулого, істориків та юристів.

У даній монографії вивчаються генеза, поетапне становлення вищих представницьких органів влади, що діяли в Україні до початку ХХ ст., теоретичні аспекти інституту народного представництва у вітчизняній літературі. Монографія є подальшим розвитком основних положень попереднього монографічного дослідження автора, яке зацікавило науковців і одержало їх схвальну оцінку¹. Дослідження в історичному контексті дає змогу заповнити певні прогалини в історико-юридичному знанні про державотворчі процеси в Україні, розвиток державно-правових ідей і концепцій і на цій основі сприяти створенню неупередженої об'єктивної картини історичного розвитку української державності, поєднанню історичного і теоретичного потенціалу загальнонаціонального представництва з вирішенням його сучасних нагальних проблем. Таке завдання обумовлює й аксіологічне значення дослідження історичного досвіду парламентаризму. Ми повинні шанувати власні політичні традиції і культуру.

¹ Див.: *Єрмолаєв В. М.* Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х.: Право, 2005. – 272 с.

РОЗДІЛ 1

ВИТОКИ НАРОДОВЛАДДЯ Й ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА РУСІ

§ 1. Політичні ідеї в літературі Київської Русі

X – перша половина XI ст. було часом зміцнення влади великого київського князя, організації системи управлінського і фінансово-адміністративного апарату, за допомогою якого було зміцнено єдність руських земель, завершилось в основному формування території Давньоруської держави. З прийняттям 988 р. Володимиром Святославичем християнства Київ перетворився на адміністративний і духовний центр держави, який сприяв містобудуванню, зведенню православних храмів, поширенню писемності й освіти. Особливо активно процес зміцнення суверенності і незалежності Київської держави, її кордонів, продовження містобудування, розбудови церков і монастирів, поширення освіти і книжних знань провадив наступник Володимира Великого – Ярослав Володимирович – Мудрий (бл. 983–1054 рр.). З його ім'ям пов'язано початок писаного законодавства, перша кодифікація й інкорпорація всього багатющого правового матеріалу, створення «Руської Правди», церковного Статуту. Останній було складено великим князем разом із першим руським митрополитом **Іларіоном**. За літописом 1051 р. «Постави Ярослав Лариона митрополитом – русина, в святой Софии, собрав епископы»¹. Цей вибір, очевидно, враховував попередній плідний досвід участі Іларіона в розбудові храмів, нових єпископій, у вирішенні гострих політичних проблем, які доводилось вирішувати великому князю. На той час митрополит був автором відомого «Слова про Закон і Благодать», яке в історіографії вже давно класифікується як перший філософсько-політичний трактат на Русі². Які ідеї містить цей величний твір давньоруської доби?

¹ Повесть временных лет (далі – ПВЛ). – М.; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 104.

² Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Т. 1 (X–XV ст.) – К., 2001. – С. 200–214.

Передусім, автор трактату прагнув у «Слові» дати відповіді на злободенні питання державного й суспільного життя: про співвідношення закону й істини, віри, про статус Київської Русі на міжнародній арені, про значення державницької діяльності Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Іларіон протиставляє два етапи історії людства: епоху Старого Заповіту, коли Бог дарував іудеям скрижалі із законами, це був час підкорення та рабства, і епоху Нового Заповіту, Сина Божого – час свободи, істини та благодаті. Благодать – це прогрес людства, поширення християнства, віри в Бога. Закон «передусє Істині і Благодаті, щоб до нього звикло людське єство, ... щоб людство, як брудний глек, омилося, наче водою Законом і прийняло молоко Благодаті і хрещення. Закон-бо був предтечею і слугою Благодаті та Істини». Митрополит тлумачить закон як важливий засіб позбавлення вад людей, навернення їх до морального, християнського життя. Він визначає модель поведінки християнина, вимагає від віруючого морального самоудосконалення, законослухняності.

У «Слові» утверджується думка, що регулятивна дія закону поширюється на зовнішні вчинки людей, передбачає певний рівень правосвідомості особи, її свободи, адже рабське виконання зовнішніх приписів ще не є свобода. Істина, віра в Бога сприймаються людством завдяки закону. Автор посилається на положення у Новому Заповіті, де стверджується, що Ісус Христос прийшов у цей світ, щоб не порушувати закон, але виконати («не приидох разорить закона, но исполнить»).

Автор трактату утверджує синонімічний ряд – «закон» – «правда» – «істина», який включає не лише юридичний зміст, а й загальнолюдське уявлення про справедливість, доброчесність. Отже, можна стверджувати, що Іларіон уперше у своєму творі теоретично утвердив певну політико-юридичну традицію, за якою «правда» вживалась і сприймалась як юридичний термін, що включав і моральну мотивацію¹. Так, «Руська Правда» (коротка редакція) вживає термін «правда» в значенні закону, а ст. 56 (просторової редакції) «Руської Правди» предписує «дати правду закупу», тобто в значенні справедливого і законного суду².

¹ *Золотухина Н. М.* «Слово о законе и благодати» – первый русский политический трактат киевского писателя XI в. Илариона // Проблемы права и правовой идеологии: Сб. науч. тр. – М., 1984. – С. 43.

² *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: Навч. посіб.* / Уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; Вступ. сл. В. Я. Тація. – Х., 2014. – С. 32.

У поширенні морально-етичного ідеалу християнства Іларіон бачить шлях до удосконалення людства і окремої людини. Його трактат утверджує ідею рівноправності всіх християнських народів – час одного богообраного народу (іудеїв) пройшов, прагнення до гегемонії Візантії принижують Русь як суверенну християнську державу. Вона здобула авторитет серед європейських народів, до неї «прислухаються по всіх чотирьох кінцях землі».

У внутрішній державній політиці Іларіона цікавлять питання можливості досягнення і додержання у найголовніших сферах державного й суспільного життя моральних засад, законності. Його увагу привертають джерела походження владних повноважень у державі («понеже благочестие со властью сопряжено»), носій якої – князь визнається «причастником» небесного царства, одержуючи владу від Бога. Свої владні повноваження він набуває й в силу дії принципу їх спадковості. Єдиновладдя з погляду давньоруського мислителя служить опорою християнської віри. Вирішуючи гостре для середньовічної Європи питання про пріоритет духовної чи світської влади в державі, автор «Слова» порівнює великого князя Володимира з римським імператором Костянтином, який на Нікейському соборі оформив союз між імператорською владою і церквою. Отже, чи не вперше в європейській політико-правовій літературі Іларіон – прибічник союзу, «симфонії» світської й духовної влади в державі, утвердження її візантійської моделі в Русі.

Звертає на себе увагу в «Слові» теза, яку починав розробляти ще в IV ст. до н. е. афінський мислитель Сократ: успіхи в державотворенні тісно пов'язані з прагненням людей до знань, освіти, з правлінням знаючих, мудрих. Як і у Сократівського учня – Платона, у Іларіона велике значення надається вихованню правителя й підготовки його «от детские младости» до політичної діяльності, виконання свого покликання служінню Богу і людям. Сутність влади митрополит вбачає в «праведній» реалізації божественної волі, її носієм виступає великий князь. У трактаті поставлено й висвітлено питання про відповідальність князя перед підданими. Він зобов'язаний «без блазна же перед Богом данные ему люди управишу», відповідальний за результати своєї діяльності – «за труд паствы людий его».

Щодо форми правління, методів і способів реалізації влади, думка автора трактату однозначна: князь повинен бути «єдинодержцем», «самовластцем» своєї землі – така влада міцна «мужеством и смыслом»,

законом («землю свою пасущу правдою»), поширенням християнства. Іларіон формулює головні пункти внутрішньої політики великого князя – «глады угобзи» (тобто – припини),... боляры умудри, грады расसेли», забезпечити «утешение малых», «должных искупи», «работных освободи» та ін. Крізь богословську риторичку в трактаті зримо проступає заклик митрополита цінувати соціальний мир в державі, інтереси людей. Правосуддя повинно здійснюватися лише «по правді» і милостиво, за принципом – «мало казни, много милуй».

Чи не найпершим в історії політичної думки Іларіон створює образ християнського правителя, формулює моральні критерії, яким він повинен відповідати. У другій частині трактату міститься хвала Руській землі, Володимирі Великому, який правив «по правді», Ярославу Мудрому – за продовження справи свого батька із зміцнення держави, поширення книжних знань і православної віри в державі.

Серед нагальних зовнішньополітичних завдань, які стоять перед Руссю на середину XI ст., Іларіон вважає головним забезпечення миру з сусідніми державами. Він молиться за Русь і благає Бога позбавити її від війн – «... не наводи на ны напасти и искушения, не предай нас в руки чужих». Завдання великого князя – «мир утверди, страны укороги», а деяким – «отгрози».

Таким чином, у своєму «Слові» митрополит Іларіон поставив важливі політико-юридичні проблеми, які хвилювали його сучасників, великого князя Ярослава Мудрого, і дав відповіді на них – про співвідношення моралі і права, природу держави і верховної влади, обов'язки правителя перед Богом і підданими та міра його відповідальності. В рядках трактату Іларіона, очевидно, відлунюються думки й ідеї не лише митрополита, а й великого князя Ярослава Мудрого, з ким тісно співробітничав Іларіон, їх близького оточення.

Важливі політико-правові ідеї містить і «Повчання» Володимира Мономаха¹. Цей онук Ярослава Мудрого продовжив справу свого батька і діда, теж був схильний до теоретичних узагальнень свого і своїх великих попередників державницького досвіду. Незадовго до смерті («сидячи на санях, помислив я в душі своїй...»), князь звернувся до своїх дітей («хай діти мої чи інший хто...») з повчанням. Ця трагічна обставина задала всьому твору виключної ширості, душевної турботи

¹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 454–460; *Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича* / Пер. із старослов'ян., упорядкув. та передм. В. Яременка. – К., 2006. – С. 29–52, 53–78.

про прийдешнє покоління правителів. Для них у «Повчанні» сформульовано життєво важливі морально-правові настанови і застереження: «заступайтеся за зневаженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю»; «ухиляйся від зла, твори добро, шукай миру і прожени [зло], – і живи віки вічні»; «не давайте сильним губити людину. Хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо навіть заслуговуватиме хто смерті, не губіть християнської душі».

Великий князь київський формулює важливі принципи державної служби, дає поради своїм спадкоємцям: «Не змагайся з лукавими, не заздри творящим беззаконня, адже лукаві будуть покарані, а боготерпці – ті будуть володіти землею»; «не ухилятися наставляти владолюбців, ні в що ставити хвалу всіх»; «Від єпископів і попів, ігуменів з любов'ю приймайте благословення і не відсторонюйтесь від них, і в міру сил любіть і піклуйтеся [про них]...»; «Як на війну вийдете, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод; ні питву, ні їді не попускайте, ні спанню; і сторожів самі споряджайте... Лжі остерігайтеся, і п'янства, і блуду, бо в них гине душа і тіло». «Що таке людина, як подумати про неї?» – роздуми про Бога, Божу мудрість, життя і смерть людини, яка своїми помислами і справами звітує Богу.

Отже, і в цій пам'ятці політичної думки містяться важливі ідеї про принципи й методи, мистецтво державного правління, належні моральні й політичні виміри особистості князів. Володимир Мономах – противник смертної кари в державі, клятвovidступництва. Він закликає майбутніх князів щиро трудитись, не порушувати Божих заповідей, «очі тримати донизу, а душу вгору», піклуватися про бідних і слабких, поважати старших і менших – духовна основа мудрого й справедливого правління в державі. Це – своєрідна морально-політична програма для майбутніх князів Русі.

Мудрі і слухні поради Мономаха у другій частині «Повчання» проілюстровано автобіографічними фактами «про труд свій». Тут – коротка хроніка воєнних походів, битв і перемог, укладених «мирів» («без одного – двадцять») з половецькими князями, участі у небезпечних ловах звірів і диких коней. І так з юності – «не жалів життя свого, не шкодував голови своєї». «Повчання» закінчується молитвою Володимира Мономаха.

Звернімося до складеного і щонайменше тричі переписаного й відредагованого востаннє 1118–1119 рр. літопису «Повість врем'яних літ»,

змісту інших літописів. Ці видатні пам'ятки – хроніки історичних подій у Київській Русі відтворюють хроніку подій з часів існування окремих слов'янських племен, узагальнюють досвід державотворення. Автори літописів пов'язують історичні події на Русі з історією європейських країн, утверджують ідею: «народ руський» – не без роду і племені, має свою історію, якою може пишатися. Головний зміст їх оповіді – діяння київських князів, подані без їх ідеалізації, події на землях держави, хроніка міжнародних відносин Русі. Літописець «Повісті врем'яних літ» трактував природу влади і права в християнському дусі: «...Бог дає владу кому хоче... Коли яку землю уподобає Бог, то ставить їй царя і князя праведного, котрий любить суд і правду, і право заводить через суддю, що править суд. Коли ж правдиві князі на землі, то багато гріхів прощається землі тій, а коли злі й лукаві бувають, то ще більше зло наводить Бог на землю ту, оскільки є главою землі тої». Як і для Іларіона, ідеалом для літописців є союз, «симфонія» світської та духовної влади. Зразком такого плідного співробітництва в літописі виступають діяння великих київських князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Літописи багаті інформацією про правові звичаї, усталені державницькі традиції на Русі. Так, тут містяться досить детальні відомості про русько-візантійські договори 907, 911, 944 рр., прямі і непрямі свідчення про традицію скликати в час небезпеки віче – надзвичайний орган прямого народоправства, який сприяв відновленню політичної стабільності в державі з початком міжусобиць¹. Особливі симпатії літописці виявляють до тих князів, митрополитів, єпископів, які були книжниками, будували храми, зводили нові міста, забезпечували народу добрий лад і мир, не допускали голоду, в яких сила влади утверджувалась на силі духу, християнській моральності, пошані до предків.

У літописах відобразились не лише зафіксовані історичні події, їх хроніка, а нерідко й думки і вислови великих князів, наближених бояр,

¹ Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г. / Подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под ред. В. П. Андриановой-Перетц. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1999; Полное собрание русских летописей. Т. I: Лаврентьевская летопись. – М., 1997; Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 1998; Т. IV: Новгородские и Псковские летописи. – (IV/ V) Новгородская четвертая летопись. – СПб., 1848; Т. 32: Хроника Литовская, Жмойтская и Быховца. – М., 1975; Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Никифоровская летопись. – М., 1980; Т. 38: Радзивилловская летопись. – Л., 1989; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002.

зрідка – простих людей, узагальнені на вічі чи у спілкуванні з князем. Літописці, люди духовного чину, нерідко супроводжували свої записи розмірковуваннями й узагальненнями щодо причин, наслідків описуваних подій. В їх оцінках відображені й візантійська християнська традиція тлумачення природи держави, зверхності в ній духовної влади, їх союзу, системи права, різні сфери державного життя. Тому прояви вічової демократії, їх фіксація в літописах – рідкість, яка лише частково відображає її місце і роль в суспільно-політичному житті. Літописці виступали за централізовану політичну владу на основі добровільної угоди народу з князями. Хто з істориків, політологів не вивчав літописів, спрощено тлумачать форму правління в Київській Русі як «самодержавну»¹, мимоволі повторюючи оцінки і висновки російської імперської історіографії.

Як видно з літописів, з часів великих київських князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а з початку XII ст. – часів Володимира Мономаха та його сина Мстислава домінуючою тенденцією і традицією в їх внутрішній політиці була об'єднавча, досягнення єдності Київської держави – «*і до нині*», писав літописець (Радзивіл. літопис, 1113 р.). Важливі принципи державного управління, збереження єдності держави, покликані її гарантувати, були сформульовані наприкінці життя Ярославом Мудрим. Великий князь закликав синів додержуватись принципу старшинства у спадкуванні великокнязівської влади, допомагати один одному (ПВЛ, с. 108). Цей принцип у спадкуванні старшим сином великого князя київського столу продовжував діяти і в XII ст.

1199 р. галицьким князем став енергійний Роман Мстиславич, який об'єднав не лише Волинь і Галичину, а й, за згодою киян, і Київську землю. Запропонована князям Русі Романом Галицьким після ради «з князі і бояри» широка політична програма передбачала утвердження на київському престолі старійшого і наймудрішого серед князів, обраного ними. Давньоруська держава XIII ст. бачилась ним за устроєм федерацією шести найбільш великих князівств Русі, об'єднаних навколо Київської землі, київського князя. Такий устрій гарантував би єдність руських земель, єдине державне життя, захист кордонів феде-

¹ Салтовський О. І. Концепції української державності (від витоків до початку XX сторіччя). – С. 17; Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст.: У 2 кн. Кн. 1. – К., 2007. – С. 11.

ративної держави¹. Задумам Романа Галицького не судилося збутися: частина князів висловила небажання «переступити звичаю давнього», ображений великий князь повернувся до Галича і в 1205 р. загинув під час воєнного походу в Польщу². Між князями знову розгорілася боротьба за київський престол. У цих умовах найбільш стабілізуючу, а нерідко й рятівну роль у збереженні єдності держави, соціального миру в ній, відіграло, як засвідчують літописці, народне віче.

Синтез питань політичних і церковних, які поєднували ідеї політичної єдності Русі та автокефальності руської церкви, відобразила богословська література XI–XII ст. Так, другий на Русі після Іларіона русич-митрополит **Клим Смолятич** у своєму «Посланні» вводив політичні питання у контекст церковних і суто релігійних питань, надаючи їм, таким чином, великого значення і впливу на свідомість віруючих, роблячи їх прихильниками державницької ідеології³. Ідею єдності Руської держави, подолання завзятої усобиці, політичної незалежності та церковної автокефалії митрополит поставив в один ряд з тодішніми європейськими ідеями. Ті ж мотиви політико-релігійного змісту та проблеми суспільної моралі розвинуті у перлині спадщини **Кирила Туровського**⁴. Він засуджував війни між князями, зазіхання на владу, бо вона від Бога. Цей прибічник сильної влади вважав: можновладець повинен бути розумним, робити людям добро, піклуватися про духовний і матеріальний стан громадян.

Епічна традиція політико-релігійних пам'яток Русі була значно розвинена у другій половині XII ст. в жанрі «Слова» – прямих звернень анонімів до князів, оповідей про визначні події й державотворців: «Слово Данила Заточника», «Слово про князів», «Слово о полку Ігоревім», «Слово про погибель Руської землі» та ін.⁵ Ці літературно-публіцистичні і суспільно-політичні твори звеличують духовність, стверджують самоцінність мислячої людини. Вони вчили володарів політичному мистецтву, розкривали причини послаблення держави внаслідок міжкнязівських чвар, корисливості й нерозважливості князів. «Дуб-бо міцний корінням численним, – повчав Заточник свого князя, –

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Т. 1 (X–XV ст.). – С. 554–574.

² *Татищев В. Н.* История Российская. – М.; Л., 1963. – Т. 3. – С. 169–170.

³ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Т. 1 (X–XV ст.). – С. 393–397.

⁴ Там само. – С. 397–407.

⁵ Там само. – С. 343–350, 408–412, 463–468, 470–487, 530–532.

отак і град наш – твоїм урядуванням». Він радив князеві добирати розумних порадників, виступати гарантом справедливості в державі, що сприятиме зміцненню влади. Звертаючись до князів, інший автор «Слова» закликає не порушувати принцип наслідування влади: «Схаменіться, князі, ви, що чинете опір старшим братам і піднімаєте військо своє і чуженецьке на братів своїх, аж поки не покликав вас Бог на страшний суд!» У «Слові о полку Ігоревім» прославляються часи «дідівської слави» Ярослава Мудрого, яка сплюндрована «крамолами» нинішніх князів, чия політика призвела до розорення держави.

Важливою складовою давньої української літератури є тексти, де в концентрованому, стислому вигляді висловлена народна мудрість, політико-правовий досвід. Це, зокрема, збірки енциклопедичного характеру – «Ізборник Святослава» 1073 р., «Ізборник» 1076 р.¹ Якщо в першій збірці містяться відомості з богослов'я, філософії, історії, географії, медицини, біології, багатьох інших галузей знань, записаних головним чином візантійськими богословами й вченими, то друга збірка складена в Києві, у якій читач міг знайти відповідь на питання: «Як жити людині?» Остання продовжує мотиви морально-політичного виховання молоді, започатковані «Повчанням» Володимира Мономаха. Тут – повчання праведного життя, законослухняності, покірності владі: «Май собі друга і дорадників, що не все те хвалять, що ти говориш, але силкуються відповідати тобі правдивим осудом», «Маловаженне властей – се маловаження самого Бога», «Не оправдуй неправедного, хоч і друг твій, і не обиджай праведного, хоч він тобі й ворог» та ін. Держава, влада і церква стоять вище людини та її інтересів.

Однією з форм узагальнення політико-правового і культурного досвіду народу були на Русі збірки афоризмів, коротких висловів, завезених з Візантії. У XII–XIII ст. була перекладена з грецької і мала велику популярність збірка афоризмів античних мислителів, з творів патристики під назвою «Бджола»². У книгосховищах України та Росії зберігається значна кількість її рукописних списків. Тут – близько 2,5 тис. висловів на різноманітні теми – про значення доброчесності,

¹ Изборник Святослава 1073 года: Факсмил. изд. – М., 1983; Изборник Святослава 1076 року // Тысяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Т. 1 (X–XV ст.). – С. 270–281.

² Тысяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Т. 1 (X–XV ст.). – С. 554–574.

знань у житті, правди і справедливості, про владу і княжіння, закон, багатство і бідність, славу і смиренність, мир і війну тощо. Переважають афоризми філософів, теоретиків держави і права Давньої Греції – «Семи мудреців», Піфагора, Демокріта, Солона, Сократа, Платона, Аристотеля, Плутарха, Ксенофонта, богословів, цитати з Біблії. Знайомство з цією книгою розширяло світогляд читача, його правову культуру, вчило логічного мислення, лаконічності викладу думки.

Таким чином, досить багата і строката політико-релігійна й філософська література доби Київської Русі відображала основні напрями теоретичних пошуків давньоруських мислителів. У ній узагальнювався державницький досвід, містились теоретичні відповіді на найбільш актуальні політичні й правові проблеми – про способи зміцнення єдності держави, легітимності влади та її відповідальності перед суспільством, важливість справедливої соціальної політики, законність і правосуддя в державі, утвердження державної незалежності Русі, формулювались критерії оцінки влади і можновладців, їх внутрішньої і зовнішньої політики тощо. Їх твори засвідчили сталий інтерес до античної філософії, політичного й правового досвіду античного світу. Такі твори, як «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово» Данила Заточника пройняті демократизмом, шанобливим ставленням до людини, її життя. Ця література справила помітний вплив на політичні ідеали, правосвідомість сучасників. Та лише з літописів ми маємо можливість дізнатися про народоправні традиції, початки станового представництва в Київській Русі, склад, компетенцію і функції віча і боярської ради.

§ 2. Віче в стародавній Русі

Народне віче вивчалось не одним поколінням істориків держави і права. Ще у XIX ст. історики активно досліджували традиції народоправства на Русі, зародки станово-представницьких органів влади. Під впливом проведених урядових реформ у Росії другої половини XIX ст. – селянської, місцевого самоврядування, судоустрою, освіти та ін. викликали небувалий інтерес до теми народного самоврядування, його історії. В той же час слов'янофіли почали активно розробляти теорію «общини» як головного елементу суспільного розвитку в російській